

Natalia Breyvo

Uniwersytet Warszawski

n.breyvo@student.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6299-0949

CIEMNOŚCI EGIPSKIE, KIMERYJSKIE, ZEWNĘTRZNE. ZNACZENIA JEDNOSTEK FRAZEologicznych NA TLE PORÓWNAWCZYM

W publikacjach ogólnych i specjalistycznych niejednokrotnie występują jednostki frazeologiczne (JF) pol. *ciemności egipskie* || *egipskie ciemności*, *kimeryjskie ciemności*; ros. *египетская тьма* || *тьма египетская*, *тьма крошечная* || *крошечная тьма*; ang. *Egyptian darkness*, *ninth plague of Egypt*, *Cimmerian darkness*, *outer darkness*, które swój początek mają w *Biblii* i greckiej mitologii. Najczęściej są one używane na określenie gęstej ciemności. Dane JF znalazły także odzwierciedlenie w opracowaniach leksykograficznych – dziełach różnych czasów, zbudowanych na różnych zasadach. Pojawiają się w nich nieregularnie, przedstawiają, z jednej strony, informację niejednorodną, a z drugiej, informację bardzo podobną (w określeniu, na przykład, fizycznej ciemności), w związku z czym powstaje pytanie: czy rzeczywiście JF każdego z języków są na tyle tożsame, że omawiane wyrażenia mogą być jedno przez drugie¹ wyjaśniane w słownikach objaśniających i uwzględniane w słownikach tłumaczeniowych. Spróbujemy wyjaśnić, czy tak jest istotnie².

W artykule po kolei rozpatrzemy wymienione wyżej polskie, rosyjskie i angielskie JF: omówimy niektóre dane dotyczące etymologii i historii JF, które mogły być

¹ Na przykład w definicji wyrażenia *kimeryjskie ciemności* w słowniku W. Kopalińskiego (Kop 2004: 147) zostało użyte m.in. określenie *egipskie*, a w słowniku W. Sierowa w definicji *тьма египетская* pojawia się przymiotnik *крошечная*. Takie traktowanie tych JF z jednej strony powinno prowadzić do uznania ich za JF tożsame, a z drugiej strony służy ich dalszemu utożsamianiu.

² W badaniach przede wszystkim interesuje nas informacja słownikowa (systemowa), a mianowicie wypadki, w których leksykograficzny opis postuluje relację absolutnej międzyjęzykowej (a także wewnątrzjęzykowej) odpowiedniości JF bez żadnych ostrzeżeń przed niemożliwą czy utrudnioną ich wzajemną wymiennością, dlatego w tym artykule nie omawiamy wszystkich znaczeń rozpatrywanych JF pojawiających się w polskich, rosyjskich i angielskich tekstach, a w większości wypadków staramy się uwzględnić tylko te, które już zostały zanotowane przez słowniki.

podstawą powstania ich znaczeń, a także osobliwości ich znaczeń podane w artykułach słownikowych i przedstawione w kontekstach użycia (wyszukiwanych m.in. w Google, Google Books, NKJP, NKRJa) we współczesnej i starszej literaturze pięknej, naukowej, publicystycznej i in.

I

pol. *ciemności egipskie* || *egipskie ciemności*³ (Bąb 2001: 76; Godyń 2006: 55): ‘wielka, gęsta, nieprzenikniona ciemność’; (Kom 1994: 88): ‘nieprzeniknione ciemności’

ros. *тьма египетская* (Sier 2005: 764): ‘полная, кромешная, непроглядная тьма’ || *египетская тьма* (Bir 1998: 578): 1. ‘беспросветная, устрашающая тьма’ 2. ‘духовная темнота, невежество’

ang. *Egyptian darkness* (Mans 2009: 143–144): 1. ‘impenetrable darkness’ 2. *sometimes* ‘deep melancholy or some other mental state making a person’s thoughts inaccessible to others’

W *Biblii* przeciwstawne obrazy ciemności i światła pojawiają się niejednokrotnie i ukazują balansowanie na cienkiej linii świata materialnego i duchowego, a także świata żywych i zmarłych; niemożność widzenia, zestawienie bezładu, dezorientacji, lęku, kary Bożej, z jednej strony, i porządku, logiczności, nadziei, łaski Bożej z drugiej. Tak na przykład w *Drugiej Księdze Samuela* 22,29 ciemność jest przedstawiona jako wewnętrzny problem osoby, który tylko Bóg może rozwiązać; w *Proroctwie Izajasza* 59,9–10 człowiek grzeszny jest ślepy, a ślepy jest porównywany do umarłego; w *Księdze Hioba* 10,21–22 ciemność występuje w opisie życia pozagrobowego (w tym szeregu są także „śmierć” i „chaos”).

JF *ciemności egipskie* || *egipskie ciemności* (i jej rozpatrywane odpowiedniki w języku rosyjskim i angielskim) nawiązują także do biblijnej historii o świetle i ciemnościach. Gęsta nadprzyrodzona ciemność przez trzy dni trwała nad całym Egiptem i była dziewiątą z dziesięciu plag⁴, które Bóg przez Mojżesza zesłał na Egipcjan, aby zmusić faraona do wypuszczenia z Egiptu „synów Izraela”, wykorzystywanych jako

³ Powstrzymamy się od przytaczania tu kwalifikatorów stylistycznych, ekspresywnych, genetycznych itd., ponieważ zakres tej informacji byłby nieproporcjonalny dla rozpatrywanych JF trzech języków. Siatka kwalifikatorów jest szeroko i rozmaicie przedstawiona w słownikach rosyjskich, o wiele rzadziej są one podawane w słownikach polskich i praktycznie są nieobecne w angielskich. Brak kwalifikatorów w słownikach zazwyczaj utrudnia określenie genezy JF, wyznaczenie ich ekspresywno-stylistycznych cech oraz może wywoływać niedokładności w doborze JF, np.: „[...] *Cimmerian darkness lasted three days*” (Polucha 2018: 7).

⁴ W angielskich źródłach leksykograficznych jest omówiona JF *ninth plague of Egypt*, która również ma znaczenie ‘nieprzenikniona ciemność’ (Mans 2009: 336).

robotników. W tym czasie, gdy przerażeni Egipcjanie drętwieli ze strachu albo wpadali w półsen⁵ i przez trzy dni pozostawali w tych miejscach, gdzie ich mrok napotkał – w domach Żydów życie toczyło się dalej i paliło się światło:

(1) Wj 10:21-23: I rzekł PAN do Mojżesza: „Wyciągni rękę twą ku niebu, i niech będą ciemności na ziemi Egipskiej tak gęste, żeby się ich mógł dotknąć.” I wyciągnął Mojżesz rękę ku niebu, i były ciemności straszliwe po wszytkiej ziemi Egipskiej przez trzy dni. Żaden nie widział brata swego ani się ruszył z miejsca na którym był. A gdziekolwiek mieszkali synowie Izraelowi, była światłość (Wuj 1599: 72).

Wyrażenie *ciemności egipskie* || *egipskie ciemności* nie pojawiało się w samym tekście *Biblii* jako połączenie wyrazowe, lecz powstało na gruncie biblijnego obrazu. Jest ono w podobny sposób realizowane we wszystkich interesujących nas językach⁶. Zachowana jest zgodność leksykalna. Co do zgodności gramatycznej, to w języku polskim występuje rozbieżność formalna (liczba mnoga) w porównaniu z językiem rosyjskim i angielskim (liczba pojedyncza). JF różnią się także szykiem składniowym: postpozycja / prepozycja członu określającego w polskim i rosyjskim wyrażeniu vs prepozycja członu określającego w angielskim. Odpowiedniość semantyczną obserwujemy w określeniu fizycznej ciemności. W większości słowników, zawierających to wyrażenie, jest ona określana jako ‘absolutna’, ‘nieprzenikniona’, ‘gęsta’ itd. (w słowniku Bir jeszcze jako ‘zastraszająca’) i najczęściej – w słownikach frazeologizmów i jednostek skrzydlatych, nie mówiąc o słownikach ogólnych (objaśniających) – to znaczenie jest podawane jako jedyne. J. Bartmiński uważa, że w wyrażeniu *ciemności egipskie* odbywa się proces „blaknięcia sensu denotacyjnego na rzecz dominacji funkcji ekspresywnej, intensyfikującej” i dodaje, że:

W użyciu potocznym w języku polskim *ciemności egipskie* to po prostu ciemności głębokie, gęste, nieprzenikliwe, nie odsyłają już do kraju nad Nilem, który w obiegowym postrzeganiu przez (współczesnych) Polaków jest pełen słońca, ciepła i światła (Bartmiński 2014: 287).

⁵ Istnieje mniemanie (Merrins 1908: 618–621), że przygnębieni tajemniczym mrokiem Egipcjanie przebywali nie tylko w ciemności fizycznej, lecz także mentalno-duchowej i byli ofiarami dziwnych halucynacji w wyniku skrajnego zmęczenia, osłabienia z powodu głodowania i chorób po przeżyciu poprzednich ośmiu plag. To nie zaprzecza opisowi ciemności egipskich przedstawionemu w *Księdze Mądrości* (Wuj 1599: 705–706). W odróżnieniu od *Księgi Wyjścia*, w której ciemność została opisana jako zjawisko przede wszystkim zewnętrzne, fizyczne, w *Księdze Mądrości* mówi się o niewyobrażalnym strachu, o wewnętrznej, duchowej ciemności, wywołanej niespokojnym sumieniem, „tajemnymi grzechami” i niewiarą w „wieczną opatrność” (Mdr 17:2–4, 13–17).

⁶ Rosyjska JF *египетская тьма* || *тьма египетская* w wersji współczesnej zaczyna regularnie być wykorzystywana dopiero w wieku XIX, natomiast poświadczenia JF w tekstach rosyjskich z wieku XVIII mają przeważnie postać *египетская тма* || *тма египетская* albo *египетская мрачность* i nawiązują do określenia ciemności fizycznej. Najstarsze ze znalezionych przez nas poświadczeń JF ma postać *египетская тмы* i pochodzi z *Czetji-Mineji (Żywotów Świętych)*, zestawionych w latach 1530–1554 przez metropolitę Makarego (NKRJa: Makary 1530–1554). Fragment, zawierający omawiane połączenie, został opracowany przez niego na podstawie tekstu z końca XIV–początku XV w.

W każdym z rozpatrywanych języków wyrażenia na określenie ciemności fizycznej są szeroko wykorzystywane w tekstach literackich i publicystycznych:

pol. (2) Na końcu weszliśmy do pokoju Michała. Panowały w nim ciemności egipskie – zasłony i żaluzje wspomagał filtr antyśłoneczny [...] (NKJP: Półtorak 2010).

ros. (3) Продрал глаза и испугался. В комнате тьма египетская. Уж не ослеп ли? (NKRJA: Koszko 1928).

ang. (4) And so we rode through the Egyptian darkness of the night, and the now more than Egyptian silence (Lockett Avary 1997 (1903): 343).

Niektóre rosyjskie i angielskie słowniki zaznaczają dodatkowe znaczenia wyrażenia. Rosyjska JF *тьма египетская* // *египетская тьма* może także nawiązywać do apatii duchowej, do nieuctwa⁷ ('ciemność duchowa, ignorancja'⁸ (Bir 578)), tak jakby światło oświaty, kultury, moralności dla osoby zostało wyłączone albo osoba straciła możliwość widzenia tych aspektów życia. W drugim znaczeniu angielskiej JF *Egyptian darkness* ('głęboka melancholia lub inny stan psychiczny uniemożliwiający innym dostęp do myśli danej osoby' (Mans 2009: 143–144)) uwaga zostaje zwrócona na psychiczny stan osoby. Za pośrednictwem JF w tym wypadku jest opisywana melancholia, która może przejawiać się chandrą, przygnębieniem, głęboką depresją – tak, jakby światło dążeń, uczuć i emocji zgasło i zapanowała pustka w psychice osoby. Przegląd kontekstów użycia tej JF pokazał, że zarówno w języku rosyjskim, jak i angielskim jest ona wykorzystywana w dwóch znaczeniach – na określenie ciemnoty i przygnębienia. Por.:

ros. (5) „Тьма египетская” уже почти рассеялась, она прячется только по самым потаенным закоулкам человеческого сознания, и одними из таких закоулков являются медицинские знания (NKRJA: Riazancew 1997).

(6) Это не стихи, [...]. С нового года бросаю их писать [...]. На душе слякоть и тьма египетская (NKRJA: Suchotina 1914).

ang. (7) Irish missionaries were the first to rekindle the lamp of learning in Europe, and dispel the intellectual darkness following the downfall of the Roman Empire; [...] an Irishman was the first to pierce the worse than Egyptian darkness of capitalist barbarism (Ellis 1985: 90).

(8) Lose that and your springs sink, choked by sand; your pastures wither and become burnt and bare; your sun goes down at noon, and a thick Egyptian darkness draws its pall over the soul (Brown 1862: 125–126).

Mimo że polskie słowniki nie notują dodatkowych znaczeń wyrażenia *ciemności egipskie* // *egipskie ciemności* poza określeniem zupełnej ciemności, nieliczne ich

⁷ W potocznym języku rosyjskim do tego czasu jest używany wyraz *темнота* na określenie braku wykształcenia, zacofania kulturowego, jego odpowiednikiem w języku polskim jest wyraz *ciemnota*.

⁸ Tłumaczenie z rosyjskiego i angielskiego tu i dalej własne – N.B.

poświadczenia w tekstach polskich są jednak spotykane: np. określenie ciemnoty, nieuctwa:

(9) [...] zdawałoby się, że w Galicyi panowały ciemności egipskie, a natomiast w cesarstwie jaśniało słońce oświaty (Chotkowski 1909: 252)

albo ciemności duchowej:

(10) Zamieszczona mapa placówek kulturalnych [...] przedstawia tragiczny obraz: [...] to biała plama, pustynia kulturalna [...]. Przecież tu nuda i, najczęściej, egipskie ciemności [...] bez klimatu własnego miejsca na ziemi [...] bez możliwości przełamania stereotypu kompleksu prowincji (NKJP: Buczek-Płachtowa, 2003).

II

pol. *kimeryjskie ciemności* (Bl 2015: 122): ‘wielkie, nieprzeniknione, gęste ciemności’

ros. – (*киммерийская тьма* || *киммерийский мрак*)

ang. *Cimmerian darkness* (DPF 1952: 208; Roge 2001: 186); *Cimmerian* (Mans 2009: 94): ‘very dark or gloomy’

Wyrażenie *ciemności kimeryjskie* zwykle jest kojarzone z utworem Homera *Odyseja*, chociaż w samym tekście nie znajdziemy jego dokładnego odpowiednika.

Kimeryjczycy, według jednej z wersji, żyli geograficznie mniej więcej w rejonie współczesnego Krymu⁹, a zgodnie z mitologią grecką – w krainie na krańcu świata bez światła słonecznego, wiecznie pokrytej mgłą i chmurami. Tam mianowicie powinno być znajdować się wejście do podziemnego świata¹⁰ zmarłych, którego władcą był Hades: „zmarłych siedlisko, gdzie z ludzi tylko cienie mdławe i bezwiedne” (Homer: 185)¹¹.

(11) Tak dotarłszy do samych oceanu krańcy, / Widzim kraj – Kimerejczy siedzą w nim mieszkańcy, / Którzy w mgłę i ciemnicę brodzą ustawicznej; / Nigdy bowiem nie spojrzy na nich Helios śliczny, Ani kiedy na niebo ugwieżdzone wkracza, / Ani kiedy ku ziemi ze szczytów się stacza. / Zawsze też lud ten nędzny w grubój nocy brodzi (Homer: 173).¹²

⁹ „Ostrzejsze klimaty od greckiego, mało handlu, mniej jeszcze oświecenia, przytém częste mgły po nad brzegami morza, dały powód do dziwacznych opisów i mniemań o tym kraju. [...] Rzymianie zaś dla ozdoby w opisach zachowali wyrażenie *Cimeriae Tenebrae*, *Cymeryjskie pomroki*” (Kaczkowski 1829: 33).

¹⁰ Pol. *podziemny świat* – łac. *Cimmerii lacūs* (Drł 1976: 181).

¹¹ Stan dusz w krainie Hadesa nieco się różni od kondycji psychicznej Egipcjan podczas panowania mroku.

¹² Tłum. Lucjana Siemieńskiego.

Angielskie wyrażenie *Cimmerian darkness* i polskie w wersji *cymmetryjskie ciemności* występują w utworach XVI i XVII w. odpowiednio (*kimeryjskie*¹³ *ciemności* nieco później¹⁴) nie tylko w kontekstach określających fizyczny mrok, lecz także w znaczeniach przenośnych (nienotowanych przez słowniki), określających ‘niewiedzę, nieuctwo, niewiadomość’ i in.

pol. (12) [...] a choćbyś cały drogę mleczną (najjaśniejsza, jak powiadają, część nieba) przebył, nie zbędziesz się Cymmetryjskich ciemności, w któreś się osłonił ciskając potwarzami (Rudawski 1855 (ok. 1655–1660): 194).

(13) Nie należy jednak mniemać, że umysły ich otaczała ciemność kimeryjska¹⁵ i cały świat dziejów ludzkich był dla nich „deskami zabity” (Januszkiewicz 1861: 72).

ang. (14) [...] they groped in a Cimmerian darknes, being shadowed with ignorance like the Countrie Odessa in Greece, which by reason of mightie hills therto adioyning, neuer felt the beames of the Sun (Topsell 1596).

Wyrażenia *киммерийская тьма* rosyjskie opracowania leksykograficzne nie odnotowują. W innych publikacjach jego poświadczenia są stosunkowo późne. W XIX w. przykłady użycia są zaledwie jednostkowe – w postaci *мрак киммерийский* || *киммерийские мраку*¹⁶. Mikołaj Karamzin w *Historii Państwa Rosyjskiego* (1803–1818) używa połączenia *мраку Киммерийские* w znaczeniu bezpośrednim ‘ciemności panujące w Kimmerii’ i przymiotnik *Киммерийский* jest napisany wielką literą jako nazwa geograficzna:

(15) [...] басня о мраках Киммерийских обратилась в пословицу веков, и Черное море, как вероятно, получило оттого свое название (NKRJa: Karamzin 1803–1818).

Aleksandr Czechow (1892) w liście do brata Antona stosuje małą literę w połączeniu *мрак киммерийский*, mającym w tym kontekście przenośne znaczenie ‘przygnębiający, mroczny stan psychiczny’:

(16) Фотография подвигается вперед туго – не до нее. Негативы целы и ждут лучших времен для печатания и большого света в моей душе. Там теперь – темнее мрака киммерийского [...] (NKRJa: Czechow 1892).

¹³ *Kimeryjski* i *cymmetryjski* odpowiadają greckiej i łacińskiej postaci słowa odpowiednio: grec. *Κιμμέριος* i łac. *Cimmerius* (DrG 1958: 945; DrŁ 1976: 181). Jak pokazuje analiza zasobów *Google Books*, utrwalona forma łacińskiego połączenia *Cimmeriae Tenebrae* ma swoje poświadczenia w tekstach różnych języków już w XVI w. i od tego czasu stosunkowo często jest przytaczana w tekstach literackich i słownikowych aż do XIX w.

¹⁴ Prawdopodobnie coraz częściej od drugiej połowy XIX w.

¹⁵ Nie udało się znaleźć więcej poświadczeń wyrażenia *ciemność kimeryjska* (w liczbie pojedynczej), więc nasuwa się wniosek, że jest to autorskie użycie formy. Nie można wykluczyć wpływu języka rosyjskiego, por. *мрак киммерийский*.

¹⁶ Współczesny język rosyjski uznaje za prawidłową tylko formę *мрак* (w l.p.).

Z drugiej połowy XX w. można stosunkowo często spotkać wyrażenie *киммерийская тьма*, przy czym nie mniej rzadka jest także wersja *киммерийский мрак*. Czasem są one podane w cudzysłowie, co przemawia raczej za tym, że dana jednostka nie zadomowiła się w pełni w języku, jest odbierana jako skalkowana / / zapożyczona:

(17) Начало великой русской сказки, русской историей именуемой, покрыто «мраком киммерийским». Конечно, никакого «мрака» [...] не было – [...], – но своё невежество, своё бессилие проникнуть в запертые дали тогдашние историки именовали «киммерийским мраком» [...] (NKRJa: Nażiwın 1935).

Późne utrwalenie wyrażenia *киммерийская тьма* || *киммерийский мрак* w języku rosyjskim może wiązać się z tym, że pierwsze próby przetłumaczenia *Odysei* Homera na język rosyjski zostały podjęte dopiero w XVIII w., a za klasyczne w rosyjskiej kulturze uznaje się tłumaczenie wydane w 1848 roku (tłumaczenie z niemieckiego przez W. Żukowskiego). Dość późno zatem ukształtowały się podstawy popularyzacji utworu Homera i odpowiednio warunki pojawienia się rosyjskich JF z niego pochodzących.

III

pol. – (*ciemności zewnętrzne*)

ros. *тьма кромешная* || *кромешная тьма* (Bir 1998: 578): 1. ‘полная, беспросветная, густая темнота’ 2. ‘невежество, тягостная, мрачная жизнь’¹⁷
ang. *outer darkness* (Mans 2009: 351): ‘the most distant darkness, as a judgment for those who reject the light of God’s truth’

Połączenie *ciemności zewnętrzne* zostało użyte trzy razy w *Ewangelii wg św. Mateusza* i dosłownie oznacza sytuację wyrzucenia z miłego towarzystwa, z uczy przy jasnym oświetleniu za drzwi (w ciemności, niedostatek i pokutę). Już w tekście biblijnym wyraźnie jest wyczuwane jego użycie w znaczeniu przenośnym.

W *Biblii Jakuba Wujka* (1599) jest ono wprowadzone w następujący sposób:

(18) Mt 8,12: [...] a synowie królestwa będą wyrzuceni w ciemności zewnętrzne; tam będzie płacz i zgrzytanie zębów (Wuj 1599: 1117).

(19) Mt 22,13: Zwiąawszy ręce i nogi jego, wrzucicie go w ciemności zewnętrzne [...] (Wuj 1599: 1141).

¹⁷ Co do drugiego znaczenia JF (‘ignorancja, bolesne, ponure życie’), to z przywołanej definicji można byłoby wyodrębnić dwa osobne znaczenia: ‘ignorancja’ (w znaczeniu braku wiedzy jest ona bliska drugiemu znaczeniu JF *египетская тьма*) i ‘bolesne, ponure życie’ – N.B.

(20) Mt 25, 30: A niepożytecznego sługę wrzucicie do ciemności zewnętrznej. [...] (Wuj 1599: 1148).

W *Biblii warszawskiej* i *Biblii Tysiąclecia* te fragmenty zostały sformułowane inaczej, np.:

(21) Biblia warszawska, Mt 8,12: [...] będą wyrzuceni do ciemności na zewnątrz [...] (War).

(22) Biblia Tysiąclecia, Mt 8,12: [...] zostaną wyrzuceni na zewnątrz – w ciemność [...] (Tys).

Jak wynika z przywołanych biblijnych kontekstów, *ciemność zewnętrzna* to miejsce cierpienia emocjonalnego, psychicznego, a możliwe, że także i fizycznego. Podobnie jak w historii z *ciemnościami egipskimi*, ostatecznie wybrani (zbawieni) są ci, którzy zostają ze światłem wewnątrz (albo wewnętrznym), a odrzuceni są ci, którym zabrakło wiary, dążenia ku zmianom, wzrastania duchowego i mimo tego, że byli zaproszeni na ucztę i powinni byli się znaleźć wśród najlepszych, zostali jednak tego światła (Bożej opieki) pozbawieni. Połączenie *placz i zgrzytanie zębów* może wyrażać w takim wypadku po prostu gniew i złość na upokorzenie albo poczucie niepewności, rozpaczy, lęku przed czymś nieznanym i wrogim, poczucie zagrożenia ze strony świata zewnętrznego, ciemności. Może także określać pokutę w ciemnościach piekielnych, które znajdują się „pośrodku ziemi”, poza granicami światła („jest tam ogień, ale ten nie świeci, tylko dręczy i pali”) i świata żyjących, a także są przeciwstawiane ciemnościom wewnętrznym w duszach grzeszników i niewiernych (Męciński 1888: 20–21).

Ten fakt, że w późniejszych wersjach *Biblii* kształt formalny połączenia *ciemności zewnętrzne* został w znacznym stopniu zmodyfikowany¹⁸, mógł m.in. mieć wpływ na to, że praktycznie nie przedostało się ono do współczesnej polszczyzny ogólnej, nie zachowało się we współczesnej polskiej frazeologii i w zasadzie nie jest notowane przez współczesne źródła leksykograficzne, chociaż jeszcze w słowniku Lindego i w *Słowniku warszawskim* (pod hasłem *zewnętrzny*) znajdziemy przytoczony cytat z *Nowego Testamentu* według Jana Seklucjana:

(23) Niezbożni wyrzuceni będą w ciemność najzewewnętrzniejszą (SL 1814; SW 1923).

Co do poświadczeń w utworach, to w XVI–XIX w. (zwykle w tekstach religijnych) są one w przeważającej liczbie wypadków spotykane w postaci niemal dosłownego

¹⁸ B. Walczak uznawał niezbędność modernizacji tekstu *Biblii* tylko pod jednym warunkiem, że „[...] winna ona jednak iść głównie w kierunku unowocześnienia struktury gramatycznej tego tekstu tam, gdzie dawne, archaiczne już dziś formy gramatyczne utrudniają czy wręcz uniemożliwiają jego właściwe rozumienie. [...] frazeologia, która w głównej mierze (obok składni) stanowi o istocie i swoistości stylu biblijnego, najmniej wymaga zabiegów uwspółcześniających. W przeciwnym razie powstaje bowiem paradoksalna sytuacja: w pełni żywotne w żywym języku utarte biblizmy frazeologiczne ruguje się stąd, skąd wyszły” (Walczak 1985: 39).

cytatu biblijnego: *(będzie wyrzucony) w ciemności zewnętrzne: tam / gdzie będzie płacz i zgrzytanie zębów.*

Od wieku XIX w pojedynczych, a od drugiej połowy XX w. w coraz częstszych (lecz wciąż nie tak licznych) próbach odejścia od cytowania i nadawania wyrażeniu dodatkowych konotacji jest jednak wyczuwane nawiązanie do tekstu biblijnego, por.:

(24) Noc była gdy Judasz wyszedł; wykluczywszy się z królestwa bożego wyszedł w ciemności zewnętrzne i dopełnił na swej osobie to odrzucenie, o którym nieraz słyżał groźby Jezusa (Serwatowski 1845, 348) (w danym fragmencie Judasz nie został wyrzucony, lecz na własne żądanie wyszedł poza ustalone granice: odrzucił ludzkie społeczeństwo i Bożą opiekę);

(25) Bóg przeto widząc, iż Polska stała się później jakby niezgrabną parodią innych narodów zachodnich, i krajem tranzytowym fałszu obcokrajowego, odebrał jęj poselstwo do Słowian, zrzucił ją z urzędu, i podał w niewolę czyli w ciemności zewnętrzne obcego panowania (Wielogłowski 1865: 116) (mniemaniem autora Polska z własnej winy została zepchnięta przez Boga z góry pełnienia ważnej misji, przewodniczenia, swobody i wrzucona do niezwykle uciążliwej sytuacji niewoli, obcej dominacji);

(26) Nie jest to zadanie przyjemne dla kogoś, kto ma zbyt wielki szacunek dla pracy pisarskiej, aby czyjekolwiek i jakiekolwiek dzieło lekko skazywać na „ciemności zewnętrzne” zapomnienia (Terlecki 1964: 183) (autor zostaje wyrzucony poza granice uznania / krytyki – w niebyt; utwory autora, usunięte z życia społeczności, zostają pogrążone w obojętności, bezwartościowości).

Z rzadka polskie połączenie *ciemności zewnętrzne* jest używane na określenie ciemności fizycznej:

(27) Trzy okna po prawej stronie dworku, jak symbole trzech braci dziedziców, świeciły mocnym światłem, w sieniach wszakże były doskonałe ciemności zewnętrzne (Jankowski 1992: 203).

(28) Ale gdy załaly je ciemności zewnętrzne, jedynie kościół rozbrzmiewał światłem i śpiewem nabożnym (Góra 1981: 73).

Jeśli chodzi o rosyjskie połączenie *тьма кромешная* || *кромешная тьма*, to jest ono odnotowane w cerkiewno-słowiańskim tekście *Ewangellii* (Mt 22, 13): „связавање ему руке и нозе, възмете его и врзете въ тму кромешную: ту будеть плачь и скрежет зубомь”¹⁹ (Gien 1997: 84). Zgodnie ze spostrzeżeniami A. Biericha i W. Mokijenki wyraz *кромешный* (utworzony z *кромь* ‘poza, zewnętrz’) w języku staroruskim oznaczał ‘zewnętrzny’ (Bir 1998: 578). We współczesnym języku rosyjskim wyraz *кромешный* stał się słowem przestarzałym i jest używany w ograniczonym szeregu połączeń: *кромешная тьма / темнота / мгла* || *кромешный*

¹⁹ „[...] связав ему руки и ноги, возьмите его и бросьте во тьму внешнюю; там будет плачь и скрежет зубов” (Gien 1997: 85).

мрак; кромешный ад, кромешная жизнь, кромешная мука. A. Bierich i W. Mokijenko zaznaczają także, że we współczesnym języku rosyjskim wyraz *кромешный* w określeniu ciemności fizycznej jest używany jako intensyfikator, w wyniku czego jego frazeologiczność w połączeniu *тьма кромешная || кромешная тьма* jest wątpliwa.

Angielska JF *outer darkness*²⁰ bezwzględnie określa przyszłość osoby / duszy, która zdecyduje się na życie bez Boga: 'najgłębszą ciemność, jako wyrok dla tych, którzy odrzucają światło Boskiej prawdy' (Mans 2009: 351):

(29) Memory and conscience will tie us hand and foot and cast us into the outer darkness. And there can be no escape, for only those can see the light, who have the light within them, and only those can abide in the presence of Eternal Love who have the loving heart (Jefferson 1913: 675).

PODSUMOWANIE

Z analizy danych przedstawionych w artykule wynika, że rozpatrzone polskie, rosyjskie i angielskie JF (pol. *ciemności egipskie || egipskie ciemności* – ros. *тьма египетская || египетская тьма* – ang. *Egyptian darkness*; pol. *kimeryjskie ciemności* – ros. *киммерийская тьма || киммерийский мрак* – ang. *Cimmerian darkness*; pol. *ciemności zewnętrzne* – ros. *тьма кромешная || кромешная тьма* – ang. *outer darkness*) mają podobną formę zewnętrzną, tzn. przeważnie zachowują odpowiedniość leksykalną, różnią się liczbą gramatyczną członu określanego (*ciemności, тьма, darkness*) i szykiem komponentów, ale, co jest najważniejsze, mają także różną liczbę i zakres znaczeń.

Informacja dotycząca pochodzenia i użycia analizowanych JF jest nieproporcjonalnie przedstawiana w rozlicznych opracowaniach leksykograficznych omawianych języków, mimo tego, za pomocą wskazówek słownikowych, a także bezpośrednich danych ze źródeł pochodzenia wyrażen (*Biblii* oraz mitologii greckiej przedstawionej przez Homera), udało się nakreślić motywacyjny „szablon okienkowy” wyrażen, określających fizyczną czy przenośną ciemność:

- *ciemności egipskie* zostały nagle zesłane na wszystkich Egipcjan jako „sankcje” wprowadzone przez Boga za nieposłuszeństwo faraona; trwały na Ziemi przez 3 dni; przejawily się w cierpieniu emocjonalnym i duchowym (przerażającym

²⁰ Na określenie ciemności fizycznej i określenie ciemności duchowej (piekła) w języku angielskim istnieją osobne połączenia: odpowiednio *utter darkness* i *outer darkness*. Niemniej jednak można czasem spotkać i *outer darkness* w znaczeniu 'kompletna ciemność': (30) „The [Christmas – N.B.] tree was strung with lights, and their soft glow could be seen through the upper window. The outer darkness was all around, yet the tree shone in the darkness. [...] There was just a steady shining, a simple juxtaposition of light and darkness” (Shea 2010: 37).

strachu, drętwocie, wyrzutach sumienia, melancholii (letargu lub wzburzeniu), pustce duchowej i intelektualnej) Egipcjan w odróżnieniu od innych ludzi, w życiu których nic się nie zmieniło;

- *ciemności kimeryjskie* są cechą podziemnego świata zmarłych (Hadesu) i przez dusze nieżyjących już ludzi są traktowane jako zjawisko naturalne, nieodwracalne, wieczne, dlatego nie wywołują niczego poza apatią, zubożeniem;
- *ciemności zewnętrzne* istnieją poza granicami życzliwego świata czy grona, z którego każdy, kto zawinił, zostaje raptownie wyrzucony do bardzo nieprzytulnej, pustej przestrzeni (możliwe, że do piekła), gdzie przez nieokreślony czas będzie się męczył emocjonalnie, duchowo, fizycznie.

Co do zasygnalizowanego przez niektórych badaczy przypuszczenia na temat funkcji intensyfikującej rozpatrywanych JF, to po rozpatrzeniu informacji znaczeniowej, etymologicznej i przykładowej możemy tylko częściowo przychylić się do opinii J. Bartmińskiego, A. Biericha i W. Mokijenki i przyjmując, że rzeczywiście powoli odbywa się proces zapomnienia motywacyjnej podstawy JF i że komponenty określające (*egipskie, kimeryjskie, zewnętrzne*) w rozpatrywanych JF intensyfikują znaczenie określanego komponentu *ciemności*, w wyniku czego omawiane wyrażenia brzmią bardziej emocjonalnie w porównaniu ze swobodnymi połączeniami o tym samym znaczeniu. Warto jednak wziąć pod uwagę to, że one jednak nie do końca tracą nawiązanie do swoich źródeł pochodzenia. O tym może świadczyć użycie JF w cudzysłowie, a także dość częsta niemożność wzajemnej ich zamiany, mimo że znaczenia JF są bardzo podobne. W przykładzie (5) „Тьма египетская» уже почти рассеялась...” nie mogłaby być wykorzystana żadna inna z omówionych JF, ponieważ tylko *ciemności egipskie* były zjawiskiem przejściowym, a w przykładzie (24) „Noc była gdy Judasz wyszedł [...] w *ciemności zewnętrzne*...” właściwa jest użyta JF, ponieważ tylko historia o *ciemnościach zewnętrznych* nawiązuje do przemieszczenia poza granice czegoś. Innymi słowy, użycie JF *тьма киммерийская* czy *ciemności egipskie* zamiast JF *тьма египетская* czy *ciemności zewnętrzne* pozwoliłoby przekazać znaczenie praktycznie równoważne znaczeniu tych wyrażań, tylko że to zniszczyłoby obraz nakreślony przez biblijną fabułę.

Nawiązując do postawionego na początku artykułu pytania, możemy stwierdzić, że mimo podobieństwa formy zewnętrznej polskie JF *ciemności egipskie, ciemności kimeryjskie* i *ciemności zewnętrzne*, a także ich rosyjskie i angielskie odpowiedniki, nie mogą być uznane za JF absolutnie tożsame.

Skróty źródeł

Bąb – Bąba, S., Liberek, J. 2001. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bir – Birich, A., Mokijenko, W., Stiepanowa, L. 1998. *Słownik ruskiej etimologii*. Sankt-Pietierburg: Folio-Press.

- Bl – Puda-Blokesz, M. 2015. *Po nitce do kłębka: mały słownik mitologizmów frazeologicznych języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo JAK.
- DPF – 1952. *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*. New York: Harper & Brothers Publishers.
- DrG – Dworciekij, I. 1958. *Driewniegrieczesko-russkij słowar'*, t. 1. Moskwa: Gosudarstwennoje izdatielstwo inostrannyh i nacionalnyh słowarij.
- DrŁ – Dworciekij, I. 1976. *Łatinsko-russkij słowar'*. Moskwa: Izdatielstwo „Russkij jazyk”.
- Gien – 1997. *[Giennadijewskaja] Biblija 1499 goda i Biblija w sinodalnom pieriewodie*, t.4. Moskwa: Nowospasskij monastyr'. Online: <https://azbyka.ru/ottechnik/books/file/32265> [dostęp: 11.03.2022].
- Godyń – Godyń, J. 2006. *Od Adama i Ewy zaczynać: mały słownik biblizmów języka polskiego*. Kraków–Warszawa: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego; Spółka Wydawniczo-Księgarska.
- Kom – Komornicka, A.M. 1994. *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.
- Kop – Kopaliński, W. 2004. *Słownik eponimów czyli wyrazów odmiennych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mans – Manser, M. 2009. *The Facts on File Dictionary of Allusions*. New York: Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing.
- NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego. Online: <http://nkjp.pl/> [dostęp: 2.05.2022].
- NKRJa – *Nacyonalnyj korpus ruskogo jazyka*. Online: <https://www.ruscorpora.ru>. [dostęp: 2.05.2022].
- Roget – Morehead, Ph. D. 2001. *The New American Roget's College Thesaurus in Dictionary Form*. New York: A Signet Book.
- Sier – Sierow, W. 2005. *Encyklopediczeskij słowar' krylatych słow i wyrażenij*. Moskwa: Łokid-Press.
- SL – Linde, S.B. 1814. *Słownik języka polskiego*, t. 6. Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów.
- SW – Karłowicz, J. i in. 1923. *Słownik języka polskiego*, t. 8. Warszawa: Nakł. prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.
- Tys – 2003. *Biblia Tysiąclecia*. Online: <https://biblia.deon.pl> [dostęp: 18.03.2022].
- War – *Biblia warszawska*. Online: <https://www.biblia.info.pl> [dostęp: 24.03.2022].
- Wuj – 1599. *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, według łacińskiego przekładu starego [...] przez D. Jakuba Wujka z Wągrowca [...]*. Kraków. Online: <https://www.wbc.poznan.pl> [dostęp: 11.03.2022].

Bibliografia

- Bartmiński, J. 2014. *Jak zmienia się semantyka frazeologizmów biblijnych w polszczyźnie*. W: *Sprachliche Säkularisierung: Semantik und Pragmatik*, red. A. Nagórko, s. 279–298. Hildesheim u. a.: Georg Olms Verlag.
- Brown, J.B. 1862. *The Soul's Exodus and Pilgrimage*. London. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 5.09.2022].
- Chotkowski, W. 1909. *Historia polityczna kościoła w Galycyi za rządów Maryi Teresy*, t. 2. Kraków. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 5.09.2022].
- Ellis, P.B. 1985. *A History of the Irish Working Class*. London–Chicago. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 5.09.2022].

- Góra, J. 1981. *Mój dom*. Kraków. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 29.04.2022].
- Homer. 1876. *Odyseja*, tłum. Lucjan Siemieński. Warszawa: Nakład i druk S. Lewentala (pod kierunkiem Redakcji „Kłósów”). Online: <https://polona.pl/item/odysseja,MjQ0MDY0ODg/6> [dostęp: 22.04.2022].
- Jankowski, P. 1992. *Literatura krajowa w okresie romantyzmu 1831–1863*, red. M. Janion, M. Maciejewski, M. Gumkowski, t. 3, s. 185–206. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Januszkiewicz, A. 1861. *Żywoć Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgizkich*. Berlin–Poznań; Paryż. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 3.05.2022].
- Jefferson, Ch.E. 1913. The Parable of the Wedding Garment. *The Bible Magazine* 1, s. 667–675. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 1.09.2022].
- Kaczkowski, K. 1829. *Dziennik podróży do Krymu, odbyty w roku 1825 przez Karola Kaczkowskiego*, cz. 2. Warszawa. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 28.04.2022].
- Kochanowski, J. 1829. *Elegie Jana Kochanowskiego z łacińskiego przełożone przez K. Brodzińskiego*. Warszawa. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 25.04.2022].
- Lockett Avary, M. 1997(1903). *A Virginia Girl in the Civil War, 1861–1865: Being a Record of the Actual Experiences of the Wife of a Confederate Officer*. Online: <https://docsouth.unc.edu/fpn/avary/avary.html> [dostęp: 28.08.2022].
- Merrins, E. 1908. *The plagues of Egypt*, s. 611–621. Online: https://biblicalstudies.org.uk/pdf/bsac/1908_611.pdf [dostęp: 20.04.2022].
- Męciński, J. 1888. *Dzielo Homilijno-Kaznodziejskie Niedzielne i Odświętne: zawierające objaśnienie Ewangelii – nauki wiary i obyczajów oraz wyłomaczenie sw. Katolickich Obrządków*. Poznań. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 4.05.2022].
- Polucha, I. 2018. *The Historical Determinants Creating a Sacred Space in the Landscape of the Warmia and Mazury Region*. Landscape architecture. Materials of International Practical Internet Conference „Challenges of Science”, s. 1–20. Online: <https://kims-imio.kz/wp-content/uploads/2018/08/lwona-Polucha.pdf> [dostęp: 20.04.2022].
- Rudawski, W.J. 1855. *Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.*, t. 2. Petersburg i Mohylew. Online: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/53998/edition/70231> [dostęp: 20.04.2022].
- Sambor, M. 1964. *Uwagi o prozie beletrystycznej*. W: *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, red. T. Terlecki, t. 1, s. 175–185. Londyn: B. Świderski.
- Serwatowski, W. 1845. *Wykład Ewangelii Jana Ś.*, t. 3. Wiedeń. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 23.04.2022].
- Shea, J. 2010. *The Spiritual Wisdom Of The Gospels For Christian Preachers And Teachers*. Collegeville. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 3.05.2022].
- Topsell, E. 1596. *The Reward of Religion*. London. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 5.09.2022].
- Urbański, P. 2000. *Theologia fabulosa: commentationes Sarbievianae*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Walczak, B. 1985. Biblia a język. O warstwie biblijnej w polskiej frazeologii. *Życie i Myśl* 11/12, s. 28–39.
- Wielogłowski, W. 1865. *Polska na drodze pokoju i miłości*. Kraków. Online: <https://books.googleusercontent.com> [dostęp: 2.05.22].

Meanings of phraseological units: a comparative approach

Summary

This article discusses the origin of Polish phraseological units for complete darkness (*ciemności egipskie, ciemności kimeryjskie, ciemności zewnętrzne*) compared to their Russian and English equivalents and presents the peculiarities of their meanings perceived from the angle of their sources and a texts of many varieties.

Keywords: phraseological unit – Bible – mythology – biblism – mythologism.

Trans. Monika Czarnecka